

УДК 342.716

Макаренко Р. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧЛЕНА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В статті аналізується правовий статус особистості як члена громадянського суспільства, його права, свободи і обов'язки.

Ключові слова: людина, особистість, громадянське суспільство, право.

Правовий статус особистості – це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, він становить важливу складову частину суспільного статусу особистості, належить до її якості як людини і громадянина, характеризує зв'язки особистості з державою та державно організованим суспільством. Такі зв'язки виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, між різними категоріями людей і державою та регулюються практично всіма галузями національного права України [1, с. 110].

Правовий статус закріплює досягнутий рівень свободи особи, людини в суспільстві, виступає важливим засобом ефективного задоволення потреб і інтересів кожної людини, створення і використання умов для всебічного розвитку особи. Правовий статус служить юридичною основою та засобом підвищення соціальної активності, залучення кожного громадянина до активної діяльності по управлінню державними і суспільними справами, до розвитку економічного виробництва [2, с. 100]. Відомий дослідник С. С. Алексєєв під правовим статусом особистості розуміє правове положення людини, фактичний стан, що відображає його, у взаєминах з суспільством і державою [3, с. 549].

Природно, що таке широке за визначенням та змістом поняття розподіляється на низку впорядкованих йому понять та має розгалужену систему класифікації. Класифікація правового статусу людини і громадянина може здійснюватися за різними підставами. В якості прикладу можна навести класифікацію за суб'єктами правового статусу: загальний – поширюється на всіх людей і громадян; спеціальний (родовий) – характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян, наприклад, біженців, студентів, пенсіонерів тощо; індивідуальний – притаманний окремому індивіду [4, с. 111].

Загальний правовий статус складається з основних (конституційних) прав і обов'язків громадянина. Він характеризує загальні й рівні можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами даної держави. Спеціальний правовий статус складається з особливих, своєрідних (додаткових) прав і обов'язків певної групи суб'єктів, наприклад, студентів, пенсіонерів, військовослужбовців тощо. Він характеризує групові можливості людей. Індивідуальний правовий статус складається з прав та обов'язків окремої, персоніфікованої особи, які вона має на даний час. Цей статус характеризує індивідуалізовані юридичні можливості суб'єкта у певний момент його існування [5, с. 70].

У сучасних умовах зміст правового статусу особи трактується у правознавстві в

чотирьох основних аспектах: по-перше, правовий статус особи ототожнюється з правосуб'єктністю; по-друге, правовий статус встановлюється нормативно-правовими актами, що встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи; по-третє, правовий статус особи визначається нормативно-правовими актами, які встановлюють суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи в сукупності з їх правосуб'єктністю; по четверте, правовий статус розглядається як система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків та юридичної відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку у суспільстві [6, с. 58]. Л. Д. Воєvodін до обов'язкових структурних елементів правового статусу відносить: громадянство, загальну правоздатність, статутні права і обов'язки, юридичні гарантії прав і обов'язків та принципи правового положення громадян [7].

Таким чином, найбільш повною є точка зору тих вчених, які широко трактують правовий статус особи – включаючи до змісту правового статусу особи суб'єктивні права, юридичні обов'язки з поєднанням їх із правосуб'єктністю та юридичною відповідальністю.

Враховуючи сучасний стан українського суспільства, найбільший інтерес для нас представляють особливості і тенденції розвитку правового статусу особи у державі соціально-демократичної орієнтації. Серед них виділяються наступні:

- збільшення обсягу (кількості) прав людини, що закріплюються в юридичних нормах;
- рівність правового статусу всіх громадян, відсутність соціально необґрунтованих юридичних привілеїв та винятків;
- збагачення соціального (зокрема, матеріального) змісту юридичних прав особи;
- посилення соціальної та державної захищеності, гарантованості правового статусу особи.

Традиційно до структури правового статусу громадянина включають сукупність його прав, свобод та обов'язків, що встановлені державою та закріплені в законах. Але дослідники визнають, що таке тлумачення є надто вузьким, з огляду на що недостатньо повно характеризує правове становище особистості в суспільстві та державі. Орієнтуючись на думку М. В. Витрука, в науці виник і широкий підхід до визначення правового статусу. Так, з позиції широкого тлумачення в поняття правового статусу включається весь обсяг правових можливостей і обтяжень суб'єкта, а також правові засоби, що характеризують різноманітні сторони його правового положення [7].

В історії політико-правової думки, юридичній практиці, звичаєвому праві різних народів склалися чотири основні підходи до розв'язання проблеми прав людини, закріплення правового статусу особистості.

1. Ліберальна (європейська) концепція прав людини базується на ідеї природних, невідчужуваних прав людини та обґрунтовує необхідність конституційного визначення таких умов, які сприяли б вільному розвитку особи. Основні положення сучасної ліберальної концепції стверджують, що всі люди народжуються вільними і ніхто не має права відчужувати їхні природні права, а забезпечення та охорона цих прав – головне призначення держави; свобода полягає у можливості людини робити все, що не завдає шкоди іншій людині, тобто свобода людини не може бути

абсолютною, вона обмежується свободою інших людей. Основа свободи – рівність можливостей для всіх.

2. Колективістські концепції прав людини (марксистська, расистські тощо) засновані на визнанні пріоритету колективу (суспільства, класу, раси, нації тощо) стосовно до особи, а також на обґрунтуванні обмеженості прав людини суспільними інтересами.

3. Ісламська (мусульманська) концепція, або концепція рівності за шаріатом, пов'язана з традиційним мусульманським правом. Вона суттєво відрізняється від європейської концепції, а її головна особливість полягає в тому, що іслам джерелом прав і свобод людини визнає тільки шаріат.

4. Традиційні підходи до визначення статусу людини складаються у звичаєвому праві окремих племен, а їхня особливість обумовлена особливістю звичаєвого права, яке є груповим правом: воно діє в рамках малих соціальних груп (плем'я, клан, рід, сім'я); для нього характерними є колективна відповідальність за порушення звичаєво-правових приписів, а реалізація суб'єктивних прав здійснюється колективно [8, с. 116].

Також залежно від того, нормами якої галузі права визначається положення людини і громадянина, виокремлюють різні галузеві статуси: конституційно-правовий, адміністративно-правовий, цивільно-правовий, кримінально-процесуальний тощо. Саме конституційно-правовий статус стане об'єктом подальшого розгляду.

Основним об'єктом піклування та захисту держави стають, як правило, ті люди, котрі визнаються її громадянами. Громадянином держави є особа, яка законом визнається юридичне пов'язаною з даною державою, начебто “приналежною” до неї. Громадянство – це соціально-правова (юридична) властивість людини, що полягає у передбаченому законом її зв'язку з даною державою, який зумовлює їхні взаємні юридичні права й обов'язки. У першу чергу, саме своїм громадянам держава має надавати захист, піклуватись про забезпечення їхніх основних, “природжених” прав. Тому якщо права людини розглядаються у зв'язці з правами громадянина, це створює найбільш надійну підставу для визначення її законних (юридичних) можливостей у суспільстві, для оцінки того, настільки законодавство держави відповідає правам людини. У кожній державі основні права людини закріплюються насамперед у її основному законі – конституції [9, с. 70].

Таким чином, головним об'єктом уваги стає людина, так В. Дурденевський вказує на необхідність загально філософського ідеалу, що дає змогу оцінювати приватні проблеми будь-якого правового дослідження. Таким ідеалом є принцип вищої гідності і нескінченного вдосконалення людської особистості [10, с. 78]. Негативний досвід державного і правового розвитку країн, де інтереси суспільства переважали над цінністю окремої людини, підтверджує правильність подібних методологічних засад. Використання зазначеного методологічного підходу безпосередньо пов'язано з проблемою захисту прав і свобод людини від необґрунтованих обмежень.

Також з метою уникнення певної двозначності у застосуванні термінів “людина” та “громадянин” дослідники аргументують доцільність виокремлення в межах правового статусу особи двох базових елементів: а) інституту громадянства; б) інституту прав, свобод та обов'язків людини і громадянина. З другого боку, виокремлюючи окремі елементи правового статусу людини, доволі часто зазначають

п'ять таких складових: а) громадянство або інші різновиди політико-правового зв'язку між людиною та суб'єктом політичної влади (державою); б) правосуб'єктність; в) принципи державно-правового регулювання статусу людини; г) права, свободи, обов'язки та заборони, з якими пов'язана юридично значуща поведінка людей; д) гарантії прав і свобод людини [11, с. 57].

Поняття громадянина з одного боку вужче, ніж поняття людина, але саме поняття громадянина надає правовому статусу особистості визначення. Як зазначив відомий український дослідник В. Цвих, ознакою громадянина з позиції його відношення до держави є громадянськість [12, с. 104]. Якщо громадянин – це формальний статус особи, який передбачає наділення його певною сукупністю прав та обов'язків, то громадянськість – якісна ознака особи, що вказує, чи дотримується вона своїх обов'язків, чи користується наданими правами й наскільки, в якому обсязі. За посиланням В. Пащенко, Х. Мюнклер у праці “Громадянська компетентність” розрізняє статус громадянина, з одного боку, а з іншого – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично – громадянськість, яку він розшифровує як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною [13, с. 122].

Ще один дослідник, І. Шумак, також розуміє термін “громадянські права і свободи людини” у двох значеннях: об'єктивному та суб'єктивному. В об'єктивному смислі – це сукупність конституційно-правових норм, які встановлюють і гарантують дані права (тобто конституційно-правовий субінститут). У суб'єктивному – це конкретні конституційні права і свободи людини (право на життя, на свободу, на недоторканність житла тощо). За своєю суттю суб'єктивні громадянські права і свободи є певними можливостями, передбаченими Конституцією України (або іншої держави), які держава визнає за особою. За змістом вони є певними духовними (немайновими) благами особи, які визначаються державою – життя свобода, честь, гідність тощо. За формою – це міра або образ поведінки людини та держави, які визначаються ними щодо інших суб'єктів цих прав. Всі принципи громадянських прав і свобод людини в Україні мають універсальну природу. Вони поширюються на всі без винятку конституційні права, свободи і обов'язки незалежно від того, якою галуззю права їх закріплено [14, с. 8].

Як відомо, інституційну підсистему права, чи суб'єктний склад складають індивідуальні й колективні (суб'єкти права), включаючи державу, соціальні спільноти та ін. Саме людина та різні об'єднання (громадські організації та рухи, акціонерні товариства, інші комерційні та некомерційні організації, соціальні спільноти – нації, народи, держава в цілому) мають права і відповідні юридичні обов'язки, виступають реальними елементами правової системи. Звернення до зазначеного аспекту зумовлено тим, що упродовж другої половини ХХ ст. і поч. ХХІ ст. у соціальному й правовому бутті людини відбулися й продовжують відбуватися значні зміни, які впливають на її особливості як суб'єкта правової системи. Поняття про правовий статус особи в українському законодавстві є віддзеркаленням не тільки подій, що відбуваються в Україні, а й в умовах глобалізації, віддзеркаленням загальносвітових подій. Суттєвим

кроком у зміні правового буття й правового статусу людини стало прийняття після Другої світової війни великого масиву правових актів із прав людини. Це стало революцією в правовому бутті людини, зробивши її вперше в історії істотою універсальною, не замкнутою правовими рамками держави. Права людини стають глобальним мірилом права [15, с. 44]. Віденська декларація Всесвітньої конференції з прав людини (прийнята 25 червня 1993 р.) фіксує цю закономірність у чітких формулюваннях: “Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні й взаємозалежні. Міжнародне співтовариство повинне ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом і увагою. Хоча значення національної й регіональної специфіки й різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від політичних, економічних і культурних систем, несуть обов’язок заохочувати й захищати усі права людини й основні свободи” [16, с. 81].

У сучасній Конституції України особливе значення відведено закріпленню місця і ролі людини в суспільстві й державі. Принципово новим положенням у конституційній практиці України є визнання пріоритету прав і свобод людини щодо державних та інших інтересів. Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) [17, с. 438]. Крім того, права і свободи людини, гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а забезпечення прав і свобод людини – її головний обов’язок. Закріплення цих найважливіших положень у загальних засадах конституційного строю України, а також розміщення в спеціально присвяченому правам людини розділі Конституції України майже третини статей від загальної їх кількості, свідчить про достатньо високий рівень визнання і формування конституційного статусу людини та громадянина в Україні. Цей статус охоплює тільки конституційні норми. Він становить основу більш загального правового статусу людини, який визначається значною кількістю норм різних галузей українського права. Треба зазначити, що конституційний статус людини не вичерпує змісту основ правового статусу людини. Конституційно-правовий статус людини і громадянина – це визначені Конституцією України та іншими правовими актами конституційного права місце, положення і роль людини та громадянина в суспільстві й державі. Сутність правового статусу людини обумовлюється, насамперед, соціальним статусом людини, який визначається характером праці і власності у державі і суспільстві. Але більшою мірою характеристика цього статусу людини і громадянина пов’язана з його структурою, що складалася упродовж тривалого історичного періоду розвитку людства [18, с. 125].

Професор Ю. М. Тодика вказує на те, що принципами конституційно-правового статусу особи є засади на основі яких здійснюються права, свободи та обов’язки особи і визначається місце особи в державі та суспільстві. Такими принципами, на його думку є належність людині основних прав і свобод від народження і їх невідчужуваність; відповідність правового статусу особи в Україні вимогам і стандартам, які на сьогодні склалися в міжнародному співтоваристві; поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства; загальність конституційних прав, свобод і обов’язків, юридична рівність громадян України, їх рівноправність, гарантованість конституційного статусу особи; заборона

незаконного обмеження конституційних прав і свобод громадян України; принцип єдності прав і обов'язків; гуманістична спрямованість основ правового статусу особи; загальнодоступність основних прав і свобод людини і громадянина [19, с. 128].

Таким чином, конституційно-правовий статус особи це складова частина правового статусу особи, яка виражається у закріпленій в Конституції системі взаємовідносин між особою та державою, що включає в себе такі складові елементи, як громадянство, конституційні права, свободи і обов'язки та основні принципи конституційно-правового статусу особи, закріплені в Конституції. Конституційний статус особи виступає нормативною передумовою здійснення, охорони і захисту прав і свобод особи, має виняткову вагу через нормативне закріплення прав, свобод і обов'язків на найвищому, конституційному рівні. Він дозволяє цілісно розглядати права, свободи і обов'язки особи з точки зору їх взаємообумовленості. Завдяки закріпленню прав і свобод особи в Конституції, у складі конституційно-правового статусу, утверджується їх непорушність, неприпустимість формального і зневажливого ставлення до них, підкреслюється роль держави в захисті правового статусу особи, його гарантованість.

Сам термін конституція (від лат. *constitutio* – установа, устрій) у матеріальному розумінні являє собою писаний акт, сукупність актів або конституційних звичаїв, які проголошують і гарантують права й свободи людини та громадянина, а також визначають основи суспільного ладу, форму правління й територіального устрою, основи організації центральних і місцевих органів влади, їх компетенцію та взаємовідносини, державну символіку та столицю; у формальному розумінні – закон або групу законів, які мають вищу юридичну силу стосовно інших законів. Поряд з терміном “конституція” вживається термін “Основний Закон” [20, с. 25].

За Конституцією України всі люди вільні і рівні в своїй гідності та правах, а права і свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21). Права і свободи людини не вичерпуються Конституцією, вони гарантовані і є довічними. В Конституції України також проголошується заборона антиправового (правопорушного) законодавства: при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. Отже, держава визнає існування природних невідчужуваних від особи прав і свобод, перелік яких не вичерпується визначеними в Конституції правами і свободами [21, с. 64].

Процес теоретичного осмислення прав людини триває й досі, і останніми десятиліттями дедалі частіше лунає думка про те, що права людини – це моральні вимоги до уряду, а не просто права, якими люди наділені від народження, не лише певні можливості, необхідні людині для її існування та розвитку. Поняття прав людини та захист особистості від уряду, який нині розглядається як ядро поняття прав людини, впродовж історії розвивались окремо, і зараз доцільніше говорити про права в термінах моральних вимог до урядів, їх зобов'язань та обмежень на них, аніж у термінах прав як можливостей, які мають люди.

Використані джерела:

1. *Кравченко В. В.* Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – С. 110.

2. *Котюк В. О.* Теорія права: курс лекцій : навч. посібник для юрид. фак. вузів / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
3. Теория государства и права : учебник для вузов / под ред. С. С. Алексеева. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2000. – С. 549.
4. *Кравченко В. В.* Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – С. 111.
5. *Рабинович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабинович. – Вид. 6-е. – Х. : Консум, 2002. – С. 70.
6. Адміністративне право України : навч. посіб. : у 2-х т. / В. В. Галунько, В. І. Олефір, М. П. Пихтін та ін. ; за заг. ред. В. В. Галунька. – Херсон : ПАТ “Херсонська міська друкарня” 2011. – Т. 1 : Загальне адміністративне право. – С. 58.
7. *Безусий В. В.* Окремі питання правового статусу людини в державі / В. В. Безусий // [Електронний ресурс] Форум права. – 2009. – № 2. – С. 44-49. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09bvvlvd.pdf>
8. *Кравченко В. В.* Конституційне право України : навч. посіб. / В. В. Кравченко. – Вид. 3-тє, виправл. та доповн. – К. : Атіка, 2004. – С. 116.
9. *Рабинович П. М.* Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П. М. Рабинович. – Вид. 6-е. – Х. : Консум, 2002. – С. 70.
10. *Дурденевский В. Н.* Субъективное право и его основное разделение / В. Н. Дурденевский // Правоведение. – 1999. – № 3. – С. 78.
11. *Бабенко К.* Системні основи закріплення правового статусу людини в Конституції України / К. Бабенко // Віче. – К. : Верховна Рада України, 2008. – № 3. – С. 57.
12. *Цвих В. Ф.* Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2002. – С. 104.
13. *Пащенко В.* Поняття “громадянськості” і теорія громадянського суспільства / В. Пащенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 122.
14. *Шумак І. О.* Громадянські права і свободи людини за конституцією України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.02 / І. О. Шумак; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 16 с. – С. 8.
15. *Удовика Л. Г.* Людина як суб’єкт правової системи: особливості розвитку в умовах глобалізації / Л. Г. Удовика // Вісн. Запорізького нац. ун-ту: Юридичні науки. – 2011. – № 1. – С. 44.
16. Международные акты о правах человека: [сб. документов]. – М. : НОРМА-ИНФРАМ, 1999. – С. 81.
17. Конституція України 28 червня 1996 р. // Історія української Конституції / Упор. Слюсаренко А., Томенко В. – К. : Право, 1997. – С. 438.
18. Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – С. 125.
19. Конституційне право України : підручник для студентів вищих навчальних закладів/ За ред. академіка АПрН України, доктора юридичних наук, професора Ю. М. Тодики, доктора юридичних і політичних наук, професора В. С. Журавського. – К. : Видавничий Дім “Ін Юре”, 2002. – С. 128.
20. *Годованець В. Ф.* Конституційне право України : навч. посіб / В. Ф. Годованець. – К. : МАУП, 2005. – С. 25.
21. *Волинка К.* Проблема забезпечення прав і свобод особи в Україні / К. Волинка // Людина і політика. – 2000. – № 1. – С. 64.

Макаренко Р. В. *Понятие правового статуса личности как члена гражданского общества.*

В статье анализируется правовой статус личности как члена гражданского общества, его права, свободы и обязанности.

Ключевые слова: человек, личность, гражданское общество, право.

Makarenko R. V. Notion of personal legal status as a member of civil society.

The article analyzes the legal status of the individual as a member of civil society, his rights, freedoms and responsibilities.

Keywords: *human, individual, civil society, law.*

УДК 061.27: [316.3+34.08] “1990/2000”

*Постол К. А.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ОСНОВНІ ЕТАПИ ГЕНЕЗИСУ ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ВЗАЄМОДІЇ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ (1990–2000 Р.Р.)

В статті аналізується генезис нормативних та організаційно-правових механізмів взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави в Україні упродовж 1990–2000 р.р., виділяються його основні етапи.

Ключові слова: *громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, державно-громадське управління, правові механізми взаємодії.*

Незгаслий інтерес до ролі інститутів громадянського суспільства щодо побудови державної політики за принципом демократії – з врахуванням інтересів та гарантій прав людини, як визначення основного змісту соціальної держави, на погляд автора, пов'язаний з поступовим утвердженням в свідомості українських громадян, що допустимість наявності проявів антидемократичних відносин між владою та громадянами будуть, без сумніву, мати місце, доки в суспільстві не буде утверджена та прийнята активна громадська позиція – бажання знати та реалізувати свої права та свободи, всі засоби їх захисту, ототожнення себе як головного актора щодо вибору політичних та соціальних представників, які ці права захищають і примножують.

Однією із найголовніших форм прояву такого політично організованого соціуму є наявність та діяльність інститутів громадянського суспільства, які і є уособленням згуртованості громадян для реалізації і захисту своїх різноманітних прав та інтересів. І саме ступінь розвиненості взаємовідносин між громадськими об'єднаннями та державою є найвагомим показником рівня демократизму і політико-правової культури в країні. Так, за слушною тезою вітчизняних науковців, держава є сильною тією мірою, якою в рамках відведених їй громадянським суспільством функцій і повноважень ефективно здійснює політичне управління в інтересах громадян, створюючи для цього відповідну правову систему і легітимно забезпечуючи правопорядок у суспільстві. Тобто держава сильніша тоді, коли активніше громадянське суспільство, коли вона займає менший сегмент у суспільстві за обсягом праворегулюючої діяльності [1].

Дійсно, роль інститутів громадянського суспільства в формуванні сильної держави, яка відповідає викликам часу, все більше підтримується представниками найрізноманітніших галузей науки. Але процес формування та розвитку механізмів взаємодії цих двох суб'єктів знаходиться в прямій залежності від зацікавленості в